

УДК 316. 613.5–053.6

Вах Т. С.

ДЕФІНІЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В ЗАРУБІЖНІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Для пояснення суспільних процесів і явищ, подальшого осмислення проблем розвитку історії та індивідуального життя, конструювання соціальної дійсності важливе теоретико-методологічне значення має уявлення про характерні для певної соціально-економічної системи особливості, пов'язані із соціокультурними умовами формування індивідів і своєрідністю способу їхнього життя. Об'єктом соціологічних досліджень у даному напрямку є спільні типові соціальні характеристики, які дослідники визначають як «соціальний характер». Дане дослідження пов'язане з вирішенням низки концептуальних питань, серед яких: здійснення аналізу дефініцій соціального характеру в працях зарубіжних та українських науковців, розкриття й уточнення категорії «соціальний характер», визначення його сенсу й пізнавальних можливостей у розробці актуальних в умовах сьогодення досліджень соціокультурного спрямування.

Категорія соціального характеру несе в собі велике пізнавально-методологічне навантаження в широкому колі соціальних розвідок, однак досі залишається концептуально неусталеною. Сучасні соціологічні дослідження детально описують локальні прояви соціального характеру, які свідчать про зміну соціальної структури, системи цінностей і норм, процесів маргіналізації, формування нових стилів життя (В. Танчер, А. Ручка, О. Злобіна, К. Альбуханова-Славська, Б. Паригін, Г. Андреева, Л. Сохань, Л. Морозова, Л. Анциферова, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик). Аналіз цих наукових праць дозволяє по-новому окреслити концепцію соціального характеру як моделі соціально-історичного типу

особистості. Виходячи з актуальності такого дослідження **метою** даної статті є розкриття й уточнення категорії «соціальний характер» як теоретичного інструментарію для розуміння складних соціокультурних процесів, що спостерігаються в суспільстві. Це передбачає виконання таких **завдань**: аналіз класичних зарубіжних теорій соціального характеру; розгляд поняття національного характеру в дослідженнях українських науковців; уточнення терміна «соціальний характер» із позицій соціокультурного підходу в соціології. Вказана методологія дослідження людини та суспільства спрямовує пізнання на перехід між соціальними відносинами й культурою, їхнє взаємопроникнення [1]. У цьому сенсі культура для

людини слугує програмою її соціальної діяльності, а отже — важливим чинником формування її соціального характеру.

Вивчення феномена «соціального характеру» впроваджувалося в історії соціології неодноразово. Із першої половини ХХ століття проблема розробки даної категорії займає достатньо вагоме місце в соціологічних теоріях особистості, соціальної поведінки, соціальної структури. І хоча змістове використання поняття «соціальний характер» має давню традицію [2], в контексті концептуального осмислення змісту соціального характеру слід звернутися до класичних цілісних теорій, представлених Е. Фроммом («Втеча від свободи», 1947), А. Кардінером («Понятие базисной структуры личности как операциональный инструмент анализа в социальных науках», 1945), Д. Рісменом («Одинокая толпа», 1950), У. Томасом, Ф. Знанецьким («*Nauki o kulturze*», 1971).

Концепції соціального характеру виникають і розвиваються в рамках психоаналітичного напрямку на базі динамічної концепції характеру, запропонованої З. Фройдом. Е. Фромм сприйняв динамічне розуміння характеру. Однак, розглядаючи його як сукупність домінуючих мотивів поведінки, вважав, що характер не можна трактувати лише біологічно, оскільки на його формування впливають соціоекономічні фактори. Фромм визначає поняття характеру як специфічної форми людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві [3, 230]. Проте, вивчаючи реакції будь-яких соціальних груп, дослідник вказує не на особистісні характеристики, а на ті загальні риси, які присутні в більшості представників даної соціальної групи й виникли в результаті спільних для них переживань і спільного способу життя. Цей типовий для суспільства характер Е. Фромм називає «соціальним характером». Сама етимологія цього поняття вказує на соціальну детермінацію характеру індивіда, спільноти або групи й на потребу суспільства в певному типі характеру більшості його представників. Природно, що соціальний характер менш специфічний, ніж характер особистісний, адже саме він визначає «ядро» структури характеру. Механізм взаємозв'язку суспільства й соціального характеру Фромм визначає так: «Для того, щоб суспільство могло нормально функціонувати, його представники повинні мати такий характер, який спонукає їх діяти саме так, як вони повинні діяти в ролі представників даного суспільства... вони повинні хотіти виконувати те, що є для них об'єктивною необхідністю. Зовнішня сила замінюється внут-

рішнім потягом і особливого роду людською енергією, яка каналізується в риси характеру» [4, 233].

Концепція соціального характеру Е. Фромма розглядає даний феномен як проміжну ланку між соціально-економічною структурою суспільства та домінуючою в суспільстві ціннісно-нормативною системою. Так, досліджуючи соціальний характер, автор акцентує увагу на вивченні процесів соціалізації особистості, завдяки яким у соціальному характері зберігаються норми й цінності, що передаються з покоління в покоління, і відбиваються нові соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві. Такий підхід є спробою виділити структурні елементи соціального характеру з різним рівнем динамічності.

Проблематика вивчення соціального характеру знайшла відображення в концепції базисної (основної) особистісної структури А. Кардінера (*basic personality*), який пояснює даний феномен із позиції етнографічних та антропологічних досліджень. Автор стверджує, що базисна (основна) структура виникає на основі конкретної історичної долі народу, його ідеології. Базисна особистісна структура сприймається більшістю членів суспільства в результаті схожого досвіду. Базисна (основна) особистість — це свого роду усереднений характер певного суспільного ладу, риси якого є суттєвими ознаками народу [5].

Концепція соціального характеру, яка була запропонована Е. Фроммом разом із концепцією А. Кардінера є, на думку сучасної дослідниці В. Бойко, найбільш вдалою спробою встановити взаємозв'язок між соціально-психологічним типом особистості і соціальними інститутами суспільства [6, 11]. У цьому ж напрямку у визначенні соціального характеру розвиває свою концепцію і Д. Рісмен, акцентуючи увагу на соціальній детермінації даного феномена. «Соціальний характер», за Рісменом, — це та частина характеру, що охоплює значущі соціальні групи, яка формується під впливом соціальних детермінант і є продуктом життєвого досвіду цих груп. Таке розуміння соціального характеру дозволяє вести розмову про характер класів, груп, націй, суспільств [7, 119]. В основу концепції Рісмена покладено дослідження специфіки та умов формування соціального характеру в період переходу від доіндустріальних суспільств до капіталістичних і в період становлення розвиненого індустріального суспільства. При цьому автор встановлює зв'язок між формуванням соціального характеру й відповідними змінами населення, які відображає крива зростання населення, адже в кожній із фаз, як доводить автор, характер

формується кардинально іншим способом. Поряд із поняттям «соціальний характер» автор вживає термін «спосіб конформності», вказуючи на конформність як складову соціального характеру разом із «способом створювальним», який також є його складовою.

З іншої точки зору розглядають феномен соціального характеру польські дослідники У. Том а с та Ф. Знанецький. Основним фактором формування соціального характеру вони вважають різноманітність мотиваційних і поведінкових реакцій на соціальне середовище, не пов'язаних із національним і особистісним досвідом. Структурними компонентами соціального характеру в їхньому розумінні є стереотипи та установки індивіда, сформовані під впливом адаптації до соціального середовища. Учені доходять висновку, що кожне суспільство являє собою низку універсальних соціальних характерів, у яких закладено механізм пристосування до цього суспільства [6, 11].

Наведені концепції соціального характеру виникають у результаті соціально-психологічного аналізу деяких специфічних особливостей характеру людини, пов'язаних із соціокультурними умовами формування індивідів і своєрідністю їхнього способу життя, і мають на меті *описати* характер суспільства й виявити тенденції його формування. Проведений аналіз класичних теорій дає підстави розробити концептуальну модель соціального характеру в її сучасному розумінні. Слід зауважити, що у вітчизняній соціологічній науці категорія «соціального характеру» не має комплексного висвітлення. Здебільшого зустрічаємо окремі, але детальні розробки його структурних компонентів і детермінант, які обумовлюють процес його формування [8]. Така ситуація вимагає системного теоретико-методологічного підходу до вивчення феномена соціального характеру. Застосування вказаної методології дозволить чітко окреслити конфігурацію теорії соціального характеру, розглянути його як цілісну систему, виокремити важливі властивості.

Виходячи з класичного визначення поняття «соціальний характер» Е. Фромма, спроби дослідження даного феномена у вітчизняній науці знаходимо в розвідках про «національний характер», «душу народу». Розгляд соціального характеру з точки зору національної детермінації характерний для XVII–XIX ст. Це пов'язано з тим, що актуалізується феномен нації, національної належності; відбувається зародження національних держав; набувають розвитку національні ідеї. Головними критеріями самоідентифікації стають

національне та національність. Під аналіз мислителів потрапляє людина традиції. Дослідження «характеру нації» не можливе без з'ясування того, якою мірою певний народ (нація) може виступати у вигляді цілісної особи, якій притаманні певні психологічні ознаки, власні засади самовизначення, самобутність історичної долі. Категорія «національного характеру» відображає складну єдність соціально-психологічних образних, понятійних, духовних, інтелектуальних та інших феноменів. Українська історико-філософська думка досить чітко виокремила проблему національного характеру як феномена національної культури. Вперше спроби філософського осмислення ідеї самобутності українського народу в єдності світоглядного, соціального, політичного й економічного аспектів здійснили члени Кирило-Мефодіївського братства. З-поміж них найвизначніша – це праця М. Костомарова «Дві руські народності» (1861), побудована головною на порівнянні українського та російського національних характерів [9], але заснована на індивідуальних спостереженнях, які не завжди можна перевірити науково. Проте вплив цієї праці був дуже великий, він позначився й на багатьох новіших спробах відповідного типу.

У новіші часи помітне намагання об'єктивнішого підходу, головним чином із позицій соціології (В. Липинський), історії культури й філософії (Д. Чижевський, О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, І. Мірчук), історії (В. Антонович, П. Феденко). Так, В. Липинський, пов'язуючи формування та розвиток нації з власною державою, підняв досить актуальну проблему ідентичності особи [10, 152]. Д. Чижевський у своїй праці «Нариси з історії філософії на Україні» розглянув національний характер як вияв національного світогляду [11]. І. Лисяк-Рудницький вважав національний характер цілком реальним явищем, яке формується та відображається своєрідним способом життя, комплексом культурних цінностей, правилами поведінки та системою інституцій, що притаманні даному народу. На його думку, національний характер як явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери, а тому неможливо ототожнювати його з психофізіологічними особливостями представників тієї чи іншої нації [12].

Серед визначень національного характеру, що їх дали представники української діаспори, особливий інтерес становить визначення Б. Цимбалістого, який окреслює національний характер як «своєрідну персоніфікацію культури даної національної спільності. Він сам є продуктом даної національної культури й одночасно носієм її» [13].

Сучасну концепцію комплексного соціально-філософського й теоретично-методологічного підходу до феномена національного характеру як до ідеального типу особистості – «людини культури» – котрий створюється, відтворюється національною культурою і є бажаним для неї, пропонує вітчизняна дослідниця А. Швецова [10]. У своєму дослідженні виникнення, розвитку, формування та становлення національного характеру, й українського зокрема, вона дійшла висновків, сформульованих ще на початку XVII ст. відомим англійським ученим Ф. Беконом та обґрунтованих у наступні часи іншими вченими:

– характер народу формується діалектичним взаємозв'язком природно-фізичних і соціально-культурних факторів та мовою, яка відображає його специфіку;

– національний характер є досить складним явищем і представлений різними психологічними й соціальними типами людей;

– характер індивіда формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування та життєвої сили в побудові людського образу;

– пристосовуючись до соціальних умов, особистість розвиває в собі переважно саме ті риси характеру, які дозволяють їй почувати себе комфортно в даному суспільстві.

Наведені висновки досить чітко вказують на взаємопов'язаність національного та соціального в характері соціальних класів, груп, окремих індивідів, водночас виключаючи тотожність цих категорій. Для сучасної соціологічної думки аналіз колективного характеру розглядається крізь призму соціальності, коли умови соціального середовища, що швидко змінюється, виступають як основоположні та домінуючі фактори формування соціального характеру. Це примушує людину будувати свої адаптаційні стратегії з урахуванням мобільності соціальної реальності. Сенсоутворювальним фактором життєдіяльності людини виступають уже не традиція, а сучасні соціальні інститути. Так, на поєднання в соціальному характері природного і соціального вказує П. Горностай. Науковець зазначає, що людині притаманні не лише психофізичні та психічні якості, як-от властивості нервової системи, темперамент, індивідуально-психологічні особливості мислення, сприймання тощо, а й характеристики, що визначаються соціальними параметрами, міжособовими стосунками, позицією в соціумі й ставленням її до суспільних феноменів [14]. П. Гнатенко визначає національний

характер як своєрідне специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття національної спільноти [15].

Така позиція призводить до виникнення сучасних концепцій соціального характеру, найпомітнішими з яких стали дослідження В. Бойко, Б. Братуся, І. Данилюк, В. Москаленко. Зокрема, В. Бойко у праці «Социальный характер: теоретико-методологические аспекты изучения» визначає даний феномен як стійке, загальноприйнятне в певному соціальному колі особливе узагальнене уявлення про певні елементи соціальної дійсності на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства; як реальність особливого виду, яка одночасно проявляється і як психічне явище, і як система соціокультурних норм [2, 138]. Із позицій соціокультурного підходу таке визначення передбачає діалектику культури і соціальності як детермінант формування соціального характеру спільноти. Культура становить сукупність способів і результатів діяльності людини (духовних і матеріальних), а соціальність – сукупність відносин кожної людини або іншого соціального суб'єкта з іншими соціальними суб'єктами [16]. На думку І. Данилюк, «людина, оволодіваючи ідеальною формою – культурою, яку вона застає при народженні, привласнює її собі. Ця культура стає її власною суб'єктивною реальною формою» [17]. Характер цієї суб'єктності породжує різні типи соціальних характерів.

Висновки

Теоретико-методологічне значення даного дослідження пов'язане з вирішенням низки теоретичних і концептуальних питань, серед яких: здійснення аналізу дефініцій соціального характеру в дослідженнях зарубіжних та українських науковців, розкриття й уточнення категорії «соціальний характер», визначення його сенсу й пізнавальних можливостей у розробці актуальних в умовах сьогодення досліджень соціокультурного спрямування.

Виходячи з поставлених дослідницьких завдань, можна висувати:

1. Соціальний характер – це складний поліаспектний, динамічний соціокультурний феномен, який включає сукупність психічно, культурно та соціально обумовлених норм, цінностей, потреб, настанов, очікувань та інтересів соціальних суб'єктів у визначеному просторово-часовому континуумі.

2. Соціальний характер являє собою порівняно стійке світоглядне й морально-психологічне

створення. Проте завдяки соціальній спрямованості його зміст завжди мінливий.

3. У соціальному характері зберігаються норми та цінності, що передаються з покоління в покоління, і відбиваються нові соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві.

4. Пристосовуючись до соціальних умов, осо-

бистість розвиває в собі переважно саме ті риси соціального характеру, які дозволяють їй почувати себе комфортно в даному суспільстві. Характер цієї комфортності як складової соціального характеру буде визначати соціальний тип колективних характерів.

1. Черниш Н., Ровенчак О. Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 2005.— № 4.— С. 92–103.
2. Бойко В. А. Соціальний характер: теоретико-методологіческие аспекты изучения // Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія.— 1998.— Вип. 3.— С. 135–138.
3. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ.— М.: Прогресс, 1990.— 269 с.
4. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. Л. А. Чернышевой.— М.: Коллегиум, 1992.
5. Карднер А. Понятие базисной структуры личности как операциональный инструмент анализа в социальных науках // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. Центр науч.-информ. исслед.— М., 1998.— № 1.— С.151–170.
6. Бойко В. А. Соціальний характер: поняття, структура та особливості національного прояву: Автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.— Харків, 2002.— 20 с.
7. Рисмен Д. Одинокая толпа // Социологические исследования.— 1993.— № 3.— С. 118–129.
8. В. Танчер, А. Ручка, О. Злобіна, К. Альбуханова-Славська, Б. Паригін, Г. Андреева, Л. Сохань (дослідження, пов'язані з проблемами вивчення традиційного, модерністського і постмодерністського суспільств, присвячені аналізу сучасного стану пострадянського суспільства, які свідчать про зміну соціальної структури, системи цінностей і норм, процесів маргіналізації, формування нових стилів життя та ін.).
9. Костомаров Н. И. Две русские народности.— К.; Харьков: Майдан, 1991.— 120 с.
10. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури.— Сімферополь: Таврія, 1999.— 264с.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.— Нью-Йорк, 1991.— 175 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України: Хрестоматія.— К., 1993.— С. 511.
13. Цимбалістий Б. Родина і душа нашого народу // Українська душа.— К., 1992.— С. 82.
14. Горностай П. П. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко.— К.: Міленіум, 2005.— С. 120–136.
15. Гнатенко П. И. Национальный характер.— Днепропетровск, 1992.
16. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры // Социологические исследования.— 2000.— № 7.— С. 3–12.
17. Данилюк І. Культура і психологія: точки взаємозв'язку // Соціальна психологія.— 2006.— № 6 (20).— С. 18–28.

T. Vakh

THE DEFINITIONS OF SOCIAL CHARACTER IN BOTH INTERNATIONAL AND UKRAINIAN SCIENTIFIC STUDIES

This article is devoted to the resolving a range of theoretical and practical issues, such as: analyzing the definitions of social character in both international and Ukrainian scientific reserches, describing and defining the «social character» category, the exact definition of its meaning and cognitive potential in the development of relevant social and cultural studies.